

T.QAYÍPBERGENOVTIŇ SHÍĞARMALARÍNDÁ QOLLANÍLGÁN BAĞÍNÍŇQILI QOSPA GÁPTIN SEMANTIKALIQ TÚRLERI

D.Seydullaeva – filologiya ilimleri kandidati, docent

X.Dauletmuratova – úlken oqıtıwshı

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so‘zlar: sintaktik kategoriyalar, til hodisasi, shakldan ma’noga qarab, ma’nodan shaklga qarab, bog’inli qo’shma gap, sintaktik birliklar semantik prinsip, munosabat so‘zlar.

Ключевые слова: синтаксические категории, феномен языка, из формы к понятию, из понятия к форме, сложноподчиненное предложение, формы причастия, синтаксические сочетания, семантический принцип, причастные слова.

Key words: syntactic categories, the phenomenon of language, from form to concept, from concept to form, compound sentence, participle forms, syntactic combinations, semantic principle, participial words.

Grammatika iliminiń úyreniw obyektine kiretuǵın sintaksislik kategoriyalar forma menen onıń máni birliginen turadı. Sonlıqtan forma menen máni bir-birine baylanıslı, bir-birinen ayırıwǵa bolmaytuǵın bir pútinniń eki belgisi retinde qaraladı [11:47]. Til hádiyseleriniń bul eki tárepine itibar beriw hár qanday til iliminiń tiykarǵı wazıypası bolıp esaplanadı. Sonlıqtan til hádiyseleri eki tárepleme «formadan mánige qaray» yaki «mániden formaǵa qaray» izertleniwi múmkin. Til nızamlıqlarına tiykarlangan bul eki princip bir-biri menen tıǵız baylanıslı úyreniledi.

Bul principlerdiń bir-birinen ayırmaslıǵı formadan mánige qaray barıw principinde úyreniletuǵın grammatikalıq kategoriyalardıń formallıq belgisi sistemalı klassifikaciyalanadı da, forma birinshi planda kórsetiledi. Sol formadan kelip shıǵatuǵın mániler formallıq belginiń óz ishinde dizimge alınıp beriledi. Al mániden formaǵa qaray barıw principinde, kerisinshe grammatikalıq kategoriyalardıń semantikalıq belgisi birinshi qaraladı da, sol mánini payda etetuǵın formalar hár bir mánilik túrdiń óz ishinde dúziwge alınıp úyreniledi [5:67]. Bul úyreniw principlerdiń ekewi de tildiń materiallıq bazasına tiykarlanadı.

Sintaksislik birliklerdi izertlewde atalgan principlerdiń birewi menen sheklenip qalmay, úyreniletuǵın grammatikalıq kategoriyalardıń ózine tán ózgesheligine qaray kóp aspektli princip tiykarında da úyreniledi. Máselen, baǵınıńqılı qospa gápderdi mániden formaǵa qaray, struktura-semantikalıq princip tiykarında yamasa mániden formaǵa qaray semantika-formallıq princip tiykarında klassifikaciyalaw múmkin. Jumista baǵınıńqılı qospa gáp funkcionál-semantikalıq túrlerge bóliwde mániden formaǵa qaray semantika formallıq princip basshılıqqa alındı. Semantikalıq princip funkcionallıq princip dep te ataladı. Funkcionallıq princip boyınsha baǵınıńqılı qospa gáp bas gáptiń bir aǵzasına qatnaslı bolıp, sol gáp aǵzası qaysı gáp aǵzasınıń xızmetin atqarsa, baǵınıńqılı qospa gápte sol aǵzanıń atı menen ataladı hám bas gáptegi ózi qatnaslı aǵzanı sıpatlaw arqalı bas gáp penen baylanısa.

Funkcionallıq princip boyınsha baǵınıńqılı qospa gápder: baslawısh, bayanlawısh, tolıqlawısh, anıqlawısh hám pısıqlawısh baǵınıńqılı qospa gápder bolıp bólinedi. Pısıqlawısh baǵınıńqılı qospa gáp jáne de óz ishinde bir neshe semantikalıq túrlerge ajratıladı.

Baslawısh, bayanlawısh, tolıqlawısh, anıqlawısh baǵınıńqılı qospa gápder, tiykarınan, qatnaslıq sózli bolıp dúziledi. Qatnaslıq sózler pısıqlawısh baǵınıńqılı qospa gápderdiń orın, salıstırmalı, muǵdar-dáreje túrleriniń dúziliwinde de qullanıladı.

Baǵınıńqılı qospa gáptiń quramındaǵı jay gápderdiń qatnaslıq sóz hám shárt meyil forması arqalı baylanısqan túrleri analitikalıq baylanıstaǵı qospa gápti dúzedi. Bunday baylanıstaǵı baǵınıńqılı qospa gápder qaraqalpaq tilindegi ilimiy miynet hám sabaqlıqlarda shárt, orın, salıstırmalı baǵınıńqılı qospa gáptiń quramında úyrenilip kiyatır.

Haqıyqatında, analitikalıq baylanıstaǵı baǵınıńqılı qospa gáptiń quramındaǵı baǵınıńqılı hám bas gáp dánekerlik xızmettegi qatnaslıq sóz hám baǵınıńqılı gáptiń bayanlawıshınıń shárt meyil forması arqalı baylanısa. Dánekerlik xızmettegi qatnaslıq sózlerdiń wazıypasında **kim, ne, qayda, qaydan, qanday, qaysı, qalay, qansha,**

qanshelli, ol, sol, sonday, sonsha, solay, sonnan, sonshelli t.b. sıyaqlı soraw hám siltew almasıqları, geypara ráwıshler qullanıladı.

Qatnaslıq sózli baǵınıńqılı qospa gápderdiń ózine tán ózgeshelikleri sonnan ibarat, olardıń quramındaǵı baǵınıńqılı qospa gáp penen bas gápti baylanıstırıwshı qatnaslıq sózlerdiń bas gápte qullanılǵan túrleri gáptiń bas hám ekinshi dárejeli aǵzalarınıń wazıypasın atqaradı. Sol bas gáptiń quramında qullanılǵan gáp aǵzası xızmetindegi qatnaslıq sóz baǵınıńqılı qospa gáp arqalı túsindirilip anıqlanadı. Mısalı, Kim birewge zıyan etiwge niyetlense, ol bir xalıqtıń julınına qol suqqanı. (T.Qayıpbergenov «Baxıtsızlar»), Kim shapanı tozbay turıp ózgertiwge urnısa, ol áwele óz úyiniń adamların qıynaldıradı. (T.Qayıpbergenov «Baxıtsızlar»), Máwlen sarı da óz oylarınıń duzaǵında Medireyim qanshelli oyǵa batsa onı sonshelli jekkórip, ishinen sóginedi (T.Qayıpbergenov «Túsiniksizler»), Xannıń mirátine qansha tez barsań, sonsha isenimin alasań. (T.Qayıpbergenov «Túsiniksizler»).

Bul qatnaslıq sózli baǵınıńqılı qospa gápderde baǵınıńqılı qospa gáp bas gápten burın kelip, bas gáptegi ol, sonsha sózleri arqalı bildirilgen bas hám ekinshi dárejeli aǵza qatnasqan bas gáptiń mazmunın túsindirip kelgen.

Dánekerlik xızmettegi qatnaslıq sózler arqalı baylanısqan baǵınıńqılı qospa gápder qaraqalpaq tili faktlerinde, kóbinese eki qatnaslıq sózli bolıp dúziledi. Olardıń bir qatnaslıq sózli bolıp dúziliwi til materiallarında júdá kem ushırasadı. Rus hám ózbek tiliniń tásirindegi awdarma materiallarda ǵana bir qatnaslıq sózli bayanlawısh hám tolıqlawısh baǵınıńqılı qospa gápderdi siyrek ushıratıw múmkin.

Baǵınıńqılı qospa gáp eki qatnaslıq sózli bolıp kelgende, baǵınıńqılı qospa gáptiń quramında **kim, ne, qayda, qaydan, qalay, qansha, qanshelli t.b. qatnas almasıqları, al bas gápte ol, sol, sonda, sonnan, solay, sonsha, sonshelli** hám t.b. siltew almasıǵı tiykarındaǵı qatnaslıq sózler qullanıladı. Olar kóbinese baǵınıńqılı qospa gáptiń baslawısh, bayanlawısh, tolıqlawısh, anıqlawısh, siyregirek pısıqlawısh túrlerine tán bolıp keledi.

Baslawısh baǵınıńqılı qospa gápder. Baslawısh baǵınıńqılı qospa gáptiń quramındaǵı baǵınıńqılı gáp bas gáptegi qatnaslıq sózden bolǵan baslawıshınıń mazmunın túsindiredi yamasa bas gápte qullanılmaǵan baslawıshınıń wazıypasın atqaradı. Bul gáptiń baslawısh baǵınıńqılı qospa gáp dep atalıwı bas gáptegi ataw formasında qullanılǵan qatnaslıq sózdiń baslawısh wazıypasın atqarıwına baylanıslı ataladı. Bunda qatnaslıq sózli baǵınıńqılı qospa gáp bas gáptegi qatnaslıq sózden bolǵan baslawıshınıń mazmunın túsindirip sıpatlaw arqalı ekewiniń birliǵı baslawısh baǵınıńqılı qospa gápti dúzedi.

Baslawısh baǵınıńqılı qospa gáp eki qatnaslıq sózli bolıp qullanıladı. Bunday jaǵdayda baǵınıńqılı qospa gápte qatnaslıq sóz wazıypasındaǵı soraw almasıqları, bas gápte soǵan muwapıq siltew almasıqları yamasa sol mánige jaqın atawısh sózler qatnasadı: Kim qanday gáp aytsa, bári qula dalaǵa aytıladı (T.Qayıpbergenov).

Eki qatnaslıq sózli baslawısh baǵınıńqılı qospa gáptiń quramındaǵı bas gápte stillik talapqa baylanıslı qatnaslıq sóz qullanılmay da keledi. Kim maldan ayırılsa, baxıttan, baǵ-dáwletten ayırıladı (T.Qayıpbergenov «Baxıtsızlar»).

1. Bas gáptiń bayanlawıshı sonday qatnaslıq sózinen bolıp, baǵınıńqı qospa gáp arqalı túsindiriledi: Dawıldın kúshlılıǵı sonday, birew qos qollap gewdeńnen iytergendey keyinge qaray alıp ketedi (T.Qayıpbergenov «Túsiniksizler»).

2. Bayanlawıshı sonsha, sonshellı sózlerinen bolıp kelgende de, bas gáptiń mazmunı baǵınıńqı qospa gáp arqalı túsindiriledi: Túnniń qarańǵılıǵı sonsha, kózine túrtse bilmeysen (T.Qayıpbergenov «Baxıtsızlar»).

Toliqlawısh baǵınıńqılı qospa gáppler. Toliqlawısh baǵınıńqılı qospa gáptiń quramındaǵı baǵınıńqı qospa gáp bas gáptegi qatnaslıq sóz arqalı bildirilgen toliqlawısh túsindirip onıń mánisin toliqtırıp keledi. Toliqlawısh baǵınıńqılı qospa gáppler de mazmun hám dúzilisi jaǵınan bir qatnaslıq sózli hám eki qatnaslıq sózli bolıp dúziledi:

Bunday dúzilistegi toliqlawısh baǵınıńqılı qospa gáppler kiris gáppli konstrukciyalarga kúta jaqın keledi. Biraq, kiris gáppli konstrukciyalarda qatnaslıq sóz qollanılsa, onday gáppler kiris gáp yemes, qatnaslıq sózi toliqlawısh baǵınıńqılı qospa gáp dep qaralıwı tiyis.

Eki qatnaslıq sózli toliqlawısh baǵınıńqılı qospa gáptiń baǵınıńqı komponentinde kim, kimde-kim, kimdi, ne, neni qatnaslıq sózleri, bas gápte hár túrli seplik formalı buni, özine, sonı, soǵan t.b. siltew hám ózlik almasıqları qollanıladı. Bul sıyaqlı eki qatnaslıq sózli toliqlawısh baǵınıńqılı qospa gápplerdiń bas gápi baǵınıńqı qospa gápten soń kelip, baǵınıńqı qospa gáp arqalı túsindiriledi: Kim qolına ne ilinse, sonı alıp jolǵa rawana bolıp atır (T.Qayıpbergenov «Túsiniksizler»).

Bunday eki qatnaslıq sózli toliqlawısh baǵınıńqılı qospa gápplerdiń bas gápinde qatnaslıq sóz qollanılmay kelwi de múmkin. Bul jaǵday toliqlawısh baǵınıńqılı qospa gáptiń mazmunınıń toliq bildiriwine kemislik keltirmeydi. Bas gáptegi qollanıлмаған toliqlawısh wazıypasındaǵı qatnaslıq sóz gáptiń ulıwmalıq mazmunınan yamasa bas gáptegi awıspalı feyilden bolǵan bayanlawıshınıń balentliligine baylanıslı onıń ornı belgili bolıp turadı: Qaraqalpaq xalqın kimde-kim halsız kórip mensinbese, qalay jazalanatuǵın tanıt (T.Qayıpbergenov).

Anıqlawısh baǵınıńqılı qospa gáppler. Anıqlawısh baǵınıńqılı qospa gáptiń baǵınıńqı qospa gápi bas gáptegi atlıq yamasa qatnaslıq almasıǵınan bolǵan bas aǵzanıń mánisin túsindirip, anıqlap keledi.

Qaraqalpaq tiliniń materiallarında anıqlawısh baǵınıńqılı qospa gáp eki qatnaslıq sózli bolıp, orın tártibi jaǵınan bas gáp baǵınıńqı qospa gápten keyin keledi: Jalmen jıynalista qanday sóylegen bolsa, adamlar tarqaǵannan soń da Jiyemurat penen shúyirkelenisip,

hátteki maqtanış penen kewil kótererlik sózler aytısıp atırǵan edi (T.Qayıpbergenov).

Bul anıqlawısh baǵınıńqılı qospa gáptiń bas gápinde onıń degen anıqlawıshlar túsirilgen. Túsirilip qaldırılǵan anıqlawıshtıń ornı sol gáptiń ulıwmalıq mazmun hám tartımlanıp kelgen anıqlawıshı sóz arqalı gáp ishinde belgili bolıp turadı.

Pısıqlawısh baǵınıńqılı qospa gáppler. Pısıqlawısh baǵınıńqılı qospa gáp türkiy tilleriniń qaysısında bolsa da, mánisi hám dúzilisi jaǵınan kóp qollanılatuǵın baǵınıńqılı qospa gáptiń bir túri. Házirgi türkiy tillerindegi izertlewler hám grammatikalarda onıń semantikalıq túrlerge bóliniwi 7 den 12 ge deyin hár túrli sanda kórsetiledi.

Házirgi qaraqalpaq tilindegi ilimiy miynet hám xabarlıqlarda pısıqlawısh baǵınıńqılı qospa gáptiń waqıt, orın sın, salıstırmalı, sebep, maqset, shárt hám qarsılas baǵınıńqılı qospa gáp sıyaqlı 8 túri qalıplesken túrde úyrenilip kiyatır. Olar dúzilisi bayanlawısh formasınıń bildiriliwi, baǵındırıwshı dáneker hám dánekerlik xızmettegi sózlerdiń qatnasına qaray bir-birinen ajralıp turadı.

Házirgi türkiy tillerindegi kópshilik grammatika hám sabaqlıqlarda baslawısh, bayanlawısh, toliqlawısh, anıqlawısh baǵınıńqılı qospa gáppler menen bir qatarda, pısıqlawısh baǵınıńqılı qospa gáppler funkcionallıq princip tiykarında kóp jıllardan beri úyrenilip kiyatır. Sonday-aq, ózbek tili izertlewshileri tárepinen anıqlawısh, toliqlawısh, baǵınıńqı qospa gáppler sıyaqlı, pısıqlawısh baǵınıńqılı gáptiń de bas gáptiń bir aǵzasına qatnaslı bas gáptiń mazmunı menen baylanısıp, sol arqalı túsindirip keletuǵını sóz etiledi.

Qaraqalpaq tilindegi baǵınıńqılı qospa gáppler boyınsha izertlewlerde joqarıda atalǵan «pısıqlawısh baǵınıńqılı qospa gáp» terminini menen qollanılmay, «baǵınıńqılı qospa gáptiń mánisine qaray túrleri» dep atalıp kiyatırǵanı málim. Haqıyqatında, pısıqlawısh baǵınıńqılı qospa gáptiń baǵınıńqı komponenti óziniń predikativlik belgisin saqlaǵan halda jay gápplerdegi pısıqlawısh sıyaqlı, bas gáptegi is-háreket, waqıyanıń mazmunın hár tárepleme sıpatlap, onıń menen pısıqlawıshlıq mánide baylanıladı. Bul jaǵınan pısıqlawısh baǵınıńqı qospa gáppler jay gápplerdi toliqlawısh hám pısıqlawıshlardıń túsindirip kelgeni sıyaqlı baǵınıńqı qospa gáppler de mazmunı jaǵınan bas gáptiń quramına kirip, gáp ishindegi gáp taqlette is-háreket, waqıyalardı hár túrli pısıqlawıshlıq mánide sıpatlaydı. Biraq, bas gáptiń quramında onıń bir aǵzası sıyaqlı pútkilley sinisip ketpey, baǵınıńqılıq mánidegi gápplik belgisin saqlaydı.

Ádebiyatlar

1. Абдурахманов А.Г. Основы синтаксиса сложного предложения современного узбекского литературного языка. –Ташкент: изд-во АН Узбекистан, 1960, -С.125.
2. Аскарлова М.А. К критериям придаточных предложений в современном узбекском языке. «Структура и история тюркских языков». –Москва: «Наука», 1971.
3. Awezov M. Házirgi dáwir qaraqalpaq tilinde baǵınıńqılı qospa gáppler hám olardıń strukturası. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1976.
4. Dawletov M. Qaraqalpaq tilindegi qospa gápplerdiń geypara teoriyalıq máseleleri. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1993.
5. Dawletov A., Dawletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. (Sintaksis). –Nókis: «Bilim», 2010.
6. Dawletov M., Seydullaeva D. Házirgi qaraqalpaq tilinde qospa gáppler. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2010.
7. Maxmudov N., Nurmanov A. Ózbek tilining nazariy grammatikası. –Tashkent: «Fan» 1995.
10. Najimov A. Házirgi qaraqalpaq tili sintaksisi. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1996.
11. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikası. –Nókis: «Bilim», 1992.

REZYUME. Maqolada T.Qayıpbergenov asarlarındaǵı ergash gapli qo'shma gaplarnı funksional - semantik prinsip asosida o'rganılǵan.

РЕЗЮМЕ. В статье мы изучили сложноподчиненные предложения в произведениях Т.Кайыпбергенова на основе функционально-семантического принципа.

SUMMARY. In the article, we studied the complex sentences with subordinate clauses in T. Kayipbergenov's works based on the functional-semantic principle.

ASLIYATDAGI PRAGMATIK XUSUSIYATLARNI TARJIMADA QAYTA YARATISH MASALALARI

B.T.Tursunbaev – *assistent o'qituvchi*

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

Tayanch so'zlar: tarjima, pragmatika, tilshunoslik, leksik-grammatik, leksik-stilistik, antropotsentrik.

Ключевые слова: перевод, прагматика, лингвистика, лексико-грамматический, лексико-стилистический, антропоцентрический.

Key words: translation, pragmatics, linguistics, lexical-grammatical, lexical-stylistic, anthropocentric.

Geosiyosiy atamalar va antroponimlarni tarjima qilish oddiy jarayon emas, chunki ularning tarjimasida o'ziga xos

xususiyatlar va alohida me'yorlar mavjud, chunki u katta siyosiy ahamiyatga ega. Bu nafaqat siyosiy masalalar, balki